

KICSI SÁNDOR ANDRÁS – KÁLMÁN LÁSZLÓ

Újra a tulajdonnevekről

The paper proposes a novel approach to the problem of proper nouns. It starts from the observation that the identification of proper nouns on semantic grounds is both problematic and linguistically superfluous. Then the authors perform a traditional distributional analysis of a number of expressions in order to assess whether proper nouns can be considered one distributional class (or a few of them). In the light of the results of the first analysis, they perform a second one, in which they only consider certain uses of the expressions under scrutiny. They interpret the results as showing that the interpretation characteristic for proper nouns is less an inherent property of lexical entries than the contribution of certain environments. From this the authors draw the conclusion that the problem is best handled using so-called Construction Grammar. Under this view, functions are associated with patterns of linguistic forms rather than lexical entries. The association between patterns and functions stems from the distribution of prototypical expressions. In the case at hand, the environments and patterns characteristic for the function characteristic for proper nouns most probably originate from the typical environments of person names, for these can be considered, on the basis of cross-linguistic evidence, prototypical proper nouns.

Keywords: proper noun, distributional analysis, Construction Grammar, prototypes.

1. Bevezetés

Ebben az írásban egyetlen témakörön, az ún. tulajdonnevek esetén keresztül szeretnénk megvizsgálni, hogy a nem generatív szellemű nyelvészeti hagyományban milyen helyet foglal el napjaink egyik nagy hatású nyelvészeti irányzata, a konstrukciós nyelvtan.* A konstrukciós nyelvtant általában a ma uralkodó irányzatokkal, főként a Chomsky nevéhez fűződő transzformációs generatív nyelvtannal vagy az ún. kognitív nyelvészettel szokták összevetni; eddig nem szenteltek figyelmet annak, hogy a konstrukciós nyelvtan, mint a generativista alapelveket megkérdőjelező, a generativista iskolánál korábbra visszanyúló tudományos megközelítés, hogyan viszonyul azokhoz, akik ilyen értelemben legközelebbi elődjei-

* Észrevételeiért köszönettel tartozunk E. Bártfai Lászlónak.

nek tekinthetők, mindenekelőtt Bloomfield, Hockett és Harris deskriptivista iskolájához és általában a strukturalista tradícióhoz. (Ajánlott olvasmány: Antal 1982; tudománytörténeti kitekintést is tartalmaz Seuren 1998.)

Az alábbiakban arra igyekszünk rámutatni, hogy a teoretikus fossziliák közé sorolt disztribúciós elemzéssel is máig elérhető némi eredmény, a konstrukciós nyelvtan pedig olyan klasszikus témák tárgyalására is alkalmas, mint a tulajdonnévvel járó szerkezetek.

2. Bevezető észrevételek

2.1. A tulajdonnév mibenléte

A tulajdonnév (név) hagyományosan vitatott fogalom a nyelvészeti és filozófiai szakirodalomban (pl. Jespersen 1924: 64–71; Sainsbury 1997: 77–89). A problémát a következőképpen foglalhatjuk össze. A nevek elvileg olyan címkék, amelyek szinte bármire ráragaszthatunk, annak természetétől függetlenül, szemben az ún. köznevekkel, amelyekkel szemben elvárás, hogy hasonló dolgokat jelöljenek. Például minden magyar beszélőtől elvárjuk, hogy olyan dolgokat jelöljön az *ablak* szóval, amelyek hasonlítanak már korábban *ablak*-nak nevezett dolgokhoz, míg azt nem várjuk el tőle, hogy olyanokat nevezzen *János*-nak, akik bármiben is hasonlítanak egymásra leszámítva azt a ténytet, hogy ugyanazt a nevet viselik.

Ugyanakkor számtalan esetben nehéz eldönteni, milyen erős a hasonlósággal kapcsolatos elvárás, illetve a címkeszerűség. Például a márkanevek sok vonásukban címkeszerűek (általában szándékosan agyalják ki őket, és etimológiailag nem sok közül szokott lenni azoknak a dolgoknak a tulajdonságaihoz, amelyeket jelölnek), ugyanakkor általában hasonló dolgokat jelölnek. Például az azonos márkájú autók, bár nagyon eltérőek lehetnek, legalább annyiban biztosan közösek, hogy ugyanannak a cégnek a termékei, de a hasonlóság általában külsőségekben, a stílusban is megnyilvánul. Egyes márkanevek, mint pl. a *(Coca-)Cola*, olyan erővel kapcsolódnak a velük címkézett termékekhez (ebben az esetben a cég eredetileg egyetlen üdítőitalához), hogy hasonló italokat róla neveznek el. Általában előfordul, hogy híres dolgokról neveznek el más dolgokat: a pesti *Moulin Rouge* az ugyanilyen nevű párizsi mulatóhoz való állítólagos hasonlósága miatt kapta a nevét, tehát nem pusztán címkézéssel, és ez nemcsak etimológiai érdekesség, hanem a beszélőközösség tudásához tartozik; ugyanígy számtalan intézménynév tartalmaz többé-kevésbé tartalmas utalást arra, hogy milyen intézményről van szó (*Vígadó, Magyar Tudományos Akadémia*).

Teljesen köznévi, a címkézés mozzanatát nélkülöző használataik is vannak a neveknek: *Hát, te nem vagy egy Rodolfo / Shakespeare...* A családneveknek is, ha a megfelelő kontextusban használjuk őket, nemcsak címketartalmuk van, hiszen a

jelölt családtagok között van közös vonás a nevükön kívül is: rokonai egymásnak (pl. *a Montague-k, a két Bolyai*).

Ugyanakkor azoknak a neveknek az esetében, amelyek teljesen egyedi dolgot jelölnek (pl. az országok hivatalos nevei), nehéz lenne megmondani, mi kellene (pl. milyen hasonlóság), hogy másvalamit jelöljünk velük, hiszen ezt általában nem tesszük (bár van *Új-Guinea, Új-Kaledónia* stb.).

2.2. Tulajdonnév-e ez a szó?

Különösen hálás vitatéma, hogy egy-egy konkrét lexikai egység vajon tulajdonnévnek tekinthető-e. Ez a mindennapi életben leginkább a helyesírás szempontjából lehet fontos. Például a *dízelmotor, dízelolaj* szavak előtagját a mai magyar helyesírás nem tekinti tulajdonnévnek, míg a *Sabin-csepp, Eustache-kürt* stb. szavakét igen. A *dízel-* eredetileg szintén családnév, de viselkedésüket tekintve mindezek nem különböznek sokban az egyéb hapaxjellegű előtagoktól, mint mondjuk a *jávorszarvas*-ban, a *rénszarvas*-ban vagy a *gímszarvas*-ban a *jávör*, a *rén*, illetve a *gím*. Ugyanakkor mondhatnánk, hogy a *dízel-* távolabb áll a tulajdonnevektől, mint a szarvasfajokat jelölő címkék, mert míg a *Diesel* előtagú összetételek olyan dolgokat jelölnek, amelyeknek van valami közük egymáshoz, például a *gím* nem is nagyon fordul elő más összetételekben.

Úgy véljük, elég meddő próbálkozás annak pontos megállapítása, hogy mely jelek mennyire címkeszerűek. Nyelvészeti szempontból az az érdekes, hogy egy-egy nyelvben van-e nyelvtani megjelenése, grammatikalizált kifejezés módja a címkeszerűségnek. A másik érdekes kérdés, hogy léteznek-e egy nyelvben olyan szerkezetek, amelyek címkeszerű jelentést kölcsönöznek valamelyik bennük szereplő jelnek, és hogy egy-egy nyelv milyenfajta szavakat enged meg olyan szerkezetekben, amelyek a címkeszerűség jelentésmozzanatát hordozzák. Például a magyar és az angol nyelvben is jellegzetes kifejezése a címkeszerűségnek a névelőtlen egyes számú használat, ugyanakkor mindkét nyelvben vannak a névelőtlen egyes számú névszóknak olyan használati is, amelyek a másik nyelvben kevésbé tűnnek címkeszerű jelentést hordozni. A magyarban például a határozatlan névszó is sokszor névelőtlen, pl. *boltba ment*, ez az angolban igen ritka (lényegében csak anyagnelvével fordul elő). Mind a magyarban, mind az angolban névelőtlenül használjuk a hónapok és napok neveit, amikor a legközelebbi év, illetve hét hónapjaira, illetve napjaira utalunk (*hétfőn: on Monday; januárban: in January*), holott ezek nem tűnnek névszerű, címkeszerű jelentést hordozni, egyszerűen a mutató névmás vagy határozott névelő nem használatos (bár megengedett) ilyenkor. Az angolban egyes előljárószerű szerkezetekben határozott értelemben használhatók névelőtlen köznevek, a címkeszerűség mozzanata nélkül; ilyenekhez hasonlóak a magyarban nincsenek (pl. *in town* '[a] városban'). A predikatív szerkezetekben pedig a magyar használ névelőtlen névszót, holott ezek angol megfelelőjében határozatlan névelős

csoport áll: *Sándor híres gombaszakértő*, angolul: *Alex is a famous mushroom specialist*.

3. A disztribúciós megközelítés

A magyar tulajdonneves szerkezetekről modern nyelvészeti keretben egyetlen jelentős tanulmány készült: Barabás et al. (1977). Ebben klasszikus, ám Magyarországon újszerű disztribúciós módszerekkel mérik fel, milyen típusú szavak minősíthetők tulajdonnévnek annak alapján, hogy a többé-kevésbé prototipikus címkeszerű szavakhoz (személynevek) hasonló a disztribúciójuk. Az írásuk címében is jelzett szkepszis indokoltnak bizonyult, eredményeik szerint a magyarban nem beszélhetünk egyetlen egységes, „tulajdonnévnek” nevezhető disztribúciós osztályról. Ez némi fanyalgást váltott ki a hazai névtanos közösségből (pl. Hegedűs 1997, 1999; Hajdú 1998), mivel úgy érezték, hogy alapjaiban rengetheti meg kedves diszciplínájukat. Barabásék további érdeme, hogy rámutattak arra, hogy az úgynevezett szabályos poliszémia áttöri a köznevek és a tulajdonnevek határát. Ennek a megfigyelésnek a rendszeres vizsgálatával máig adós a szószemantika (pl. Pethő 2003).

Vizsgáljuk most meg, milyen eredményeket ad a disztribúciós elemzés. Ehhez valamelyest finomított formában megismételtük Barabás et al. (1977) vizsgálatát. Barabásék látszólag elnagyolt, valójában gondosan kitöltött mátrixának (1977: 147–148) egyik legfőbb tanulsága, hogy a tulajdonnevek alkalmanként egészen bonyolult, de sok tekintetben szabályos poliszémiát mutatnak. Például *Nemere* lehet egy hegy, s az onnan fúvó szél neve (vitatéma volt egykor, hogy a hegy kapta-e nevét a szélről vagy fordítva), lehet személynév, s történetesen egy író neve, aki már-már fogalom a magyar irodalomban, de maga a szó jelölheti egy-egy kiadott könyvét, sőt annak egy példányát is. Hasonlóképpen a *fővárosi közgyűlés* jelenthet többé-kevésbé rendszeres összejövetelt, az erre hivatottak csoportos tanácskozását, a résztvevők összességét, specifikusan – belső helyesírásuk szerint nagybetűvel – a budapesti önkormányzat Fővárosi Közgyűlését, adott helyen. Egészen szabályosnak tekinthető, hogy a méltóságnevek (különösen az idegen hangzásúak) állatnevek is lehetnek (*Szultán, Rex, Cézár* stb.). Nyilvánvaló, hogy a sokféle poliszémiának megfelelően ugyanaz a szóalak disztribúcióját tekintve eltérően viselkedhet. Ezért két mátrixot állítottunk fel. Az elsőt mintegy tarvágásszerűen azt mutatjuk be, hogy az adott szóalak egyáltalán előfordulhat-e a magyarban bizonyos környezetekben, a másodikban pedig már specifikáljuk azt, hogy bizonyos megszorításokkal, egy bizonyos jelentéssel hogyan viselkedik.

Képtelen, erőltetett, például metanyelvi példát a mátrixok csaknem minden mezőjének betöltésére találunk – mi a felnőtt, művelt budapesti köznyelv elvárásai szerint töltöttük ki őket.

(1) „Engedékenyebb” mátrix

	-i	-beli	-s	három X- (j)ú/X-(j)ű	-k	-ék	-né	Három X-et láttál	Az X-et láttad	Te láttad X-et	X dolgot láttál
<i>A négyökrös szekér</i>	-	+	+	+	+	-	-	+	+	+	-
<i>APEH</i>	+	+	+	-	+	+	-	+	+	-	-
<i>arany</i>	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+
<i>Arany János</i>	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	-
<i>Arany Oroszlán</i>	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	-
<i>Göncöl</i>	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	-
<i>február</i>	+	-	+	-	+	-	-	+	+	-	-
<i>fővárosi közgyűlés</i>	+	+	+	-	+	-	-	+	+	-	-
<i>Gyula</i>	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	-
<i>József</i>	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	-
<i>Józsi bácsi</i>	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	-
<i>keleti</i>	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+
<i>négyökrös szekér</i>	-	+	+	-	+	-	-	+	+	-	-
<i>parlament</i>	+	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-
<i>péntek</i>	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	-
<i>Stadler</i>	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	-
<i>szekér</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-
<i>szomszéd</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
<i>szultán</i>	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	-
<i>tizenöt</i>	-	+	+	-	+	-	-	+	+	-	+
<i>tizenötödik</i>	+	-	+	-	+	-	-	+	+	-	-

A disztribúciós elemzés követelményeinek megfelelően azonban rögzítenünk kell, hogy a vizsgált elemeket melyik funkciójukban vizsgáljuk (mert a legtöbb jelnak, jelsorozatnak több funkciója is lehet, például szinte bármilyen magyar hangsor lehet egy mű címe). Ez nem jelenti a jelentés bevonását a vizsgálatba, hiszen a különböző funkciók elvileg szintén azonosíthatóak disztribúciós elemzés segítségével. Például amikor rögzítjük, hogy alább a *keleti* szót mint melléknevet vizsgáljuk, nem pedig mint családnevet vagy mint egy pályaudvar nevét, ezért kap például a *keletiné* alak „-” jelet a táblázatban, akkor nem jelentésbeli megszorí-

tást alkalmazunk, hiszen ez disztribúciós eszközökkel ellenőrizhető: van például *özvegy Keletiné*, de nincs például **nagyon Keletiné*, tehát a *keletiné* hangsor csak családnév lehet. (Tipikusan erőltetett példa lehet a *Nagyon Keletiné* válasz a *Kire hasonlít ez a nő?* kérdésre.) Sokszor a megfelelő toldalékolás megállapításához is el kell döntenünk, hogy az illető jel melyik használatára gondolunk, hiszen például az *arany* hangsor tárgyesete a köznévi használatban *aranyat*, családnévi használatban viszont *Aranyt*. (A helyesírási problémáktól és következetlenségektől természetesen eltekintettünk a táblázat elkészítésekor.)

Az alábbi táblázatban tehát a következő megszorításokkal élünk:

(2) Megszorítások a „kevésbé engedékeny” mátrixban

<i>A négyökrös szekér:</i>	maga a vers (nem pl. annak kinyomtatott példánya);
<i>APEH:</i>	székháznév;
<i>arany:</i>	nem családnévként;
<i>Arany János:</i>	személynévként (nem a költő életművének megnevezéseként);
<i>Arany Oroszlán:</i>	vendéglőnév;
<i>fővárosi közgyűlés:</i>	testület neve;
<i>Göncöl:</i>	családnévként;
<i>Gyula:</i>	városnévként;
<i>József:</i>	keresztnévként;
<i>keleti:</i>	melléknévként (-s képzővel: <i>keleties</i>);
<i>négyökrös szekér:</i>	nem mint verscím;
<i>parlament:</i>	testület;
<i>péntek:</i>	a hét egyik napja;
<i>Stadler:</i>	focicsapat;
<i>szekér:</i>	köznév;
<i>szomszéd:</i>	köznév;
<i>szultán:</i>	köznév.

Ezenkívül a táblázatban nem tüntettük fel azokat a sorokat, amelyek már az „engedékeny” táblázatban sem mutatnak poliszémiát (*február, Józsi bácsi, tizenöt, tizenötödik*).

(3) „Kevésbé engedékeny” mátrix

	-i	-beli	-s	három X- (J)ú/X-(j)ű	-k	-ék	-né	Három X-et láttál	Az X-et láttad	Te láttad X-et	X dolgot láttál
<i>A négyökrös szekér</i>	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-
<i>APEH</i>	-	+	+	-	+	-	-	+	+	-	-
<i>arany</i>	-	+	+	-	+	-	-	+	+	-	+
<i>Arany János</i>	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	-
<i>Arany Oroszlán</i>	+	+	+	-	+	-	-	+	+	-	-
<i>Göncöl</i>	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	-
<i>fővárosi közgyűlés</i>	+	+	+	-	+	-	-	+	+	-	-
<i>Gyula</i>	+	+	+	-	+	-	-	+	-	+	-
<i>József</i>	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	-
<i>keleti</i>	-	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+
<i>négyökrös szekér</i>	-	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-
<i>parlament</i>	+	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-
<i>péntek</i>	+	-	-	-	+	-	-	+	+	-	-
<i>Stadler</i>	+	+	+	-	+	-	-	+	+	-	-
<i>szekér</i>	-	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-
<i>szomszéd</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+
<i>szultán</i>	+	-	+	-	+	+	+	+	+	-	-

Ha túlestünk a kitöltés kellemetlen feladatán, illik az eredményeket értékelni. Mindenekelőtt feltűnően sokféle sor van. A fenti mátrixban csak a következő sorok azonosak egymással:

(4) Azonos sorok

- a *négyökrös szekér* és a *szekér* sora;
- az *Arany János*, a *Göncöl* és a *József* sora;
- a *fővárosi közgyűlés* és a *Stadler* sora.

Ezenkívül a következőket tapasztaljuk még: bár korlátoztuk, hogy melyik szót melyik értelmében vizsgáljuk, mégiscsak befurakodtak olyan értelmezések, amelyekre nem voltunk, nem lehettünk felkészülve. Például a többes szám *-k*-ja és

a *Három X-et láttál* környezet egyaránt kikényszeríti a „köznévi” értelmezést, hiszen ha valamiből több (például három) lehet, akkor a dolgoknak egy fajtájára kell, hogy vonatkozzon (mint korábban a *Montague-k* és a *Bolyaiak* esetében láttuk, ez még családnevekkel is előfordulhat). Azt látjuk, hogy *A négyökrös szekér* kivételével, amely csak verscímként fordulhat elő a *Három X-et láttál* környezetben (mivel névelővel kezdődik, s ezért összeférhetetlen azzal, hogy egy számnév legyen előtte), mindegyik vizsgált szó képes ilyen fajta-értelmezést kapni, csak éppen az a kérdés, nem szegtük-e meg ezzel kiinduló korlátozásaink egy részét. Például különböző okokból lehet a térképen *három Gyulát* látni, de vajon mondhatjuk-e ebben az esetben, hogy valóban Gyula város neveként használjuk ilyenkor a *Gyula* szót? (A *Gyula* helynév nemcsak a Békés megyei város elnevezése, hanem számos más, hasonló hangzású helység nem hivatalos elnevezése lehet.)

Még zavarbaejtőbb, hogy hiába rögzítettük a sorok értelmezését, az oszlopok értelmezése heterogén maradt. Mondhatjuk-e például, hogy ugyanaz az *-i* toldalék szerepel az *Arany János-i* szerkezetben, mint abban, hogy *februári*, *parlament*i vagy *szultáni*? A kapott szerkezetek disztribúciója mind a melléknévekéhez hasonló, de a melléknévek más-más alosztályait képviselik: például a *nagyon Arany János-i*, *nagyon szultáni* mellett a *nagyon februári*, *nagyon parlament*i csak marginálisan, a *februári* és *parlament*i szavakat átértelmezve léteznek (és ezzel összefüggésben van *Arany János-ias(kodik)*, *szultánias(kodik)*, de nincs **februári-ias(kodik)*, **parlamenties(kedik)*. Ez azért van, mert az *Arany János-i* és a *szultáni* esetében az *-i* jelentése ’ahhoz hasonló (minőségű)’, míg a *februári* esetén egyértelműen ’akkor történt / esedékes...’, a *parlament*i esetén pedig ’azzal kapcsolatos, oda illő / való / tartozó...’ (sőt, pl. a *parlament*i *pátosz* alliteráló kifejezésben az alsóbb néposztályok számára kifejezetten pejoratív jelentést nyer).

Hasonló eredményre jutunk más oszlopokkal kapcsolatban is. Tapasztalatainkat úgy foglalhatjuk össze, hogy mind a sorok (lexémák), mind az oszlopok (toldalékok, szerkezetek) mutathatnak poliszemiát, és egymással való kombinációjuk lehetőségét ezek lehetséges kombinációi határozzák meg. Ha viszont az ilyen poliszemiát nem a homonímiához hasonlóan (több lexéma feltételezésével) kívánjuk ábrázolni, akkor nem lenne célszerű a táblázatos ábrázolást sem a sorok és az oszlopok megsokszorozásával megoldani. A magunk részéről inkább elismernénk, hogy a táblázat mezőibe nagy nehezen beírt pluszok és mínuszok valójában nem is közvetlenül lexémák viselkedéséről árulkodnak, hanem bizonyos szerkezetek létezéséről (pl. az *Arany János-i*, *februári* mintájúakéről), méghozzá rejtett formában. A következőkben arról lesz szó, hogyan lehet nyílttá tenni azt, hogy miről is szólnak a fenti táblázatok.

4. A konstrukciós megközelítés

Mi nem tesszük magunkévá a disztribúciós elemzés alapelveit, amelyek szerint a szavak (morfémák) egyszer s mindenkorra jellemezhetőek azokkal a környezetekkel, amelyekben előfordulhatnak. Véleményünk szerint a megfigyelt előfordulási környezetek fontos tények, de úgy kell őket tekinteni, mint statisztikailag értékelendő adatokat, amelyek legalább annyira magukról a környezetek, mint az illető szavak (morfémák) funkciójáról adnak igen közvetett információt. Nem értünk egyet azzal, hogy a jelentéseknek (a használat tágabb környezetének) a számbavétele nélkül valóban jellemezni lehetne a környezetek vagy a bennük előforduló jelek nyelvi funkcióját. (Ez egyébként Barabás et al. 1977 írásából is kiderül, hiszen lábjegyzetekben és máshol folytonosan le kell szűkíteniük az értékelést a vizsgált szavak egy-egy értelmezésére.)

Az alternatív elképzelés, amelynek keretében e tanulmány íródott, az ún. konstrukciós nyelvtan (l. Fillmore et al. 1988; Goldberg 1995, de a konstrukciós nyelvtannal rokon elképzelések már a kognitív nyelvészet keretében mutatkoztak, például Taylor 1989), amelynek lényege, hogy a nyelv leírásának alapegységei a konstrukciók, amelyek (Saussure *jelei*hez hasonlóan) formai és jelentésbeli sajátosságok egységei. Ilyenek a szavak, de a (többé-kevésbé idiomatikus) szerkezet típusok és dallamminták is. A konstrukciós nyelvtannal szemben felhozott gyakori kifogás, hogy elsősorban (sőt, a gonoszabbak szerint kizárólag) idiomatikus kifejezésekkel foglalkoznak. Az alábbiakban néhány olyan magyar szerkezetről lesz szó, amelyek valamelyik tagjuknak jellegzetes, címkeszerű értelmezésével járnak együtt, tehát – hagyományos kifejezéssel élve – tulajdonnevekkel fordulnak elő. A legfontosabb, szinte banális szerkezet, amelyet ide számíthatunk, a névelő nélküli határozott névszói csoportként való használat: ez már Barabás et al. 1977-ben is a fő diagnosztikus környezet. Ha azt halljuk, hogy *látta X-et* (ahol az *X* nem névelős névszói csoport), akkor majdnem biztos, hogy az *X-et* címkeszerűen kell értelmezni.

A világ nyelveiben általában megfigyelhető, hogy valamilyen módon kitüntetik a címkeszerű használatokat. Ezekben a használatokon belül is kitüntetett szerepe van a személynévi használatnak, amelyet a címkeszerű használatok prototípusának nevezhetünk. Ha ez igaz, akkor például azt várjuk (bár ennek ellenőrzésére még nem volt módunk), hogy ha egy nyelvben van külön konstrukció valamilyen címkeszerű használatra, akkor azt (vagy egy másik konstrukciót) a személynévi használatra is alkalmazzák, míg ennek a fordítottja nem igaz (vagyis attól, hogy egy nyelvben van a személynévi használattal összefüggő konstrukció, attól nem kell a címkeszerű használat más eseteire is grammatikalizált jelöléssel rendelkeznie).

A tagalogban az *ang* általános névelővel oppozícióba állítható a *si* személynévek előtti névelő (például: *si Pedro* 'Pedro', *siná Pedro* 'Pedróék'). A szintén név-

elős malgasban a legsemlegesebb névelő a *ny*, személynevek előtt áll az *i*, ennek tiszteleti formája a *Ra*, megszólításban (vocativus) pedig a személynév előtti *ry* használatos. Nem ritka a személynevekkel használatos értékelő tartalmú „névelő” (pl. honorificum) a világ nyelveiben. Máshol a jelölt személy familiaritását jelölik ilyenekkel (pl. a katalánban kötelező az *el* vagy *en* – hímnemű – vagy a *la* – nőnemű – artikulusz azon személynevek előtt, amelyek a beszélő által személyesen ismert, esetleg a szövegben már említett egyént jelölnek). Valószínűleg ide tartozik a magyar határozott névelő is az ilyenekben: *a Jani*, *a Julcsa*.

Amúgy a magyarban kevés olyan elemről tudunk, amely grammatikalizált módon együtt járna a címkeszerű használattal. Csak elszigetelt, nem rendszeres eset például az, hogy az *arany* vagy a *réz* főköznévként nyitótöként viselkedik (*aranyat*, *rezet*), tulajdonnévként viszont nem (*Aranyt*, *Rézt*). Ez nem lehet annak a következménye, hogy tulajdonnevek esetében ne érvényesülnének bizonyos fonotaktikai korlátozások, hiszen egyrészt az *-ny*, *-z* végű töveket – hacsak nem nyitótövek – nem követi kötőhang (pl. *sárkányt*, *lemezt*); a kötelező kötőhangot igénylő tövégek köznévként és tulajdonnévként azonos módon viselkednek (*révet* és *Révet*, nem pedig **Révt*).

Az *-ék* szuffixum ugyan tipikusan személynevekhez járul, de személyeket jelölő köznevek toldaléka is lehet – így nem utal feltétlenül címkeszerű jelentésre, mint a tagalog *siná*. Ugyanezért nem tekinthetők egyértelműen tulajdonnévi konstrukciónak a némely palóc és székely nyelvjárásból ismert *-nott*, *-nól*, *-ni* toldalékos családi helyhatározók. Talán a *-né* az egyetlen olyan toldalék a magyarban, amely igazán csak személynevekhez járul, ha leszámítjuk az általunk a táblázatba is felvett *szomszédné*, továbbá a régies vagy lexikalizált *királyné*, *pékné*, *rókáné* stb. alakokat. Talán tisztább eset a rangot, beosztást és néhány más „címet” jelölő szócskák osztálya: *Fejes doktor* vagy *doktor Fejes*, *Papp főhadnagy*, *Kovács úr*, *Mr. Johnson*, *Szent Teréz*.

A különböző becéző, tipikusan kicsinyítő képzők ugyan igen gyakran fordulnak elő személynevekkel, mégsem ezekre korlátozódnak. Helyneveken kívül (*Debi* ’Debrecen’, *Péterke* ’Pétervására’) mindenféle köznevek is kaphatnak kicsinyítő képzőt: *matek* ’matematika’, *ubi* ’uborka’. (A becéző képzőknek nyelvjárásokban egyéb funkciói is vannak. Például a gyimesi csángóknál a kicsinyítő keresztnév az apa nevére utal: *Péterke László* ’László, Péter fia’.)

A *-né* toldalékon, valamint a rang- és beosztásneveken kívül csak egy-két olyan szerkezetet találtunk, amely talán tényleg előírja a címkeszerűséget. Az egyik, most terjedőben levő típust cégnevek alkotására használják egy márkanév vagy termékfajta-név és egy családnév egymás után helyezésével (a német *Kleider Bauer* mintájára): *Opel Kovács*, *Opel Schiller*. Lehet azonban, hogy itt sem szigorú megkötés, hogy a második elem családnév legyen, hiszen ez a szerkezet nagyon hasonlít a leányvállalatok nevében használt *Renault Hungária*, *Aral Budapest* típusú szerkezethez, talán azonos is vele. Érdekes lehet még, hogy ugyanez a

szerkezet egybeeshet a vezetéknev + keresztnév konstrukcióval is, ha a második tagja keresztnév lehet: *Opel Péter*. Egyébként az *Opel Kovács* konstrukciója éppúgy kulturális-gazdasági változásokkal együtt járó újítás, mint annak idején a *-da/-de* képző bevezetése volt a német *-erei* mintájára, és hasonlóképpen a kapitalizálódó társadalom terméke.

Végül címkeszerűnek kell lennie az *X-féle Y* szerkezetben az *X*-nek, amikor úgy értjük, hogy 'Y az X által feltalált, felfedezett, gyártott stb. dolog' (pl. *Ludolf-féle szám*, *Tóth-féle sóborszesz*). Ez az értelmezés hasonlít az *X-Y* alakú összetételekéhez: *Chomsky-hierarchia*, *Abel-csoport*. Ezt bizonyítja, hogy találomra választott *X* és *Y* esetén is ezt a jelentést kapjuk, pl. *Schmidt-féle traktor* vagy *Schmidt-traktor*. Amikor az *X-féle Y* értelmezése az, hogy 'Y hasonlít X-hez', akkor viszont sosem címkeszerű az értelmezés: *egy bőröndféle táská*. Ez a szerkezet tehát különbözik a hozzá sokban hasonlító *X-szerű Y* szerkezettől: utóbbi csak azt jelentheti, hogy 'Y hasonlít X-re' (pl. *egy bőröndszerű táská*, *egy Einstein-szerű zseni*). Az alábbi táblázatban azt a mezőt jelöltük „+”-szal, amelyben az első elem (az *X*) kaphat címkeszerű értelmezést, és „+!” jelöli azt, ha az illető jelentés csak az *X* címkeszerű értelmezéssel járhat együtt, a köznévvvel nem:

(5) *X-szerű* és *X-féle*

	<i>X-szerű Y</i>	<i>X-féle Y</i>
'Y hasonlít X-hez'	+	+
'Y X nevéhez fűződik'	-	+!

Lexikalista elméletekben ezt a mintázatot úgy kellene magyarázni, hogy a *-féle* kétértelmű, ráadásul a második sorban jelölt értelmezés csak nevek esetén hozzáférhető. A konstrukciós nyelvtenban ezzel szemben csak a „+”-szal jelölt mezőket kell tárgyalni.

A táblázatban a „+!” jelnek kiemelt szerepe van: azt mutatja, hogy a *-féle* különleges tulajdonsága, hogy „szétszórja” a köznévi és a tulajdonnévi értelmezéseket (mert a második típusú jelentésben csak címkeszerű előtagot enged meg). Ennek a szemantikai sajátosságnak a megnevezésére javasoljuk a centrifugális terminust. A *-féle*-vel szemben a *-szerű*-t centripetalisnak kell neveznünk, mert „összerántja” a köznévi és a címkeszerű értelmezést, elmossa a köztük levő különbséget.

Irodalom

- Antal László (szerk.) (1982), *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény II.* Fordította Csongrády Zsuzsanna. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Barabás András – Kálmán C. György – Nádasdy Ádám (1977), Van-e a magyarban tulajdonnév? *NyK* 79: 135–155.
- Fillmore, Charles. J. – Paul Kay – M. C. O'Connor (1988), Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: The case of *let alone*. *Language* 64: 501–538.
- Goldberg, Adele E. (1995), *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Hajdú Mihály (1998), A tulajdonnév meghatározása. *Névtani Értesítő* 20: 5–12.
- Hegedűs Attila (1997), Mi a tulajdonnév? *Névtani Értesítő* 19: 5–8.
- Hegedűs Attila (1999), Mi a tulajdonnév? (II.) *Névtani Értesítő* 21: 314–317.
- Jespersen, Otto (1924), *The Philosophy of Grammar*. George Allen & Unwin, London.
- Pethő Gergely (2003), A főnevek polyszemiája. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Igék, főnevek, melléknevek. Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 57–124.
- Sainsbury, Mark (1997), Filozófiai logika. In: Grayling, A. C. (szerk.), *Filozófiai kalauz*. Fordította Farkas Katalin. Akadémiai Kiadó, Budapest. 73–139.
- Seuren, Pieter A. M. (1998), *Western Linguistics. An Historical Introduction*. Blackwell, Oxford.
- Taylor, John R. (1989), *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Clarendon, Oxford.